

برساخت اجتماعی سیاست‌های افزایش فرزندآوری و موانع پیش‌رو: مطالعه‌ی موردی کاربران اینترنتی^۱

عادل عبدالهی^{*} علی رحیمی^{**}

چکیده

فرزندآوری به عنوان یک رفتار اجتماعی از جمله موضوعاتی است که در طول یک دهه‌ی اخیر به طور روزافزونی در فضای رسانه‌ها مطرح می‌شود. مقاله‌ی حاضر برساخت اجتماعی سیاست‌های افزایش فرزندآوری و تفسیر موانع پیش‌رو در فضای رسانه را مطالعه می‌کند. نمونه‌ی بررسی شده متشکل از ۷۰۵ کاربر اینترنتی در پایگاه‌های خبری ایران است. روش‌شناسی تحقیق مبتنی بر تحلیل محتوای کمی و کیفی است. در بین اخبار مرتبط منتشر شده، ۵ خبر که بیشترین مخاطب را داشتند، برای تحلیل انتخاب شدند. تحلیل محتوای کمی نظرات کاربران نشان داد که ۹۵/۷ درصد نظرات ارائه شده رویکرد انتقادی، ۰/۷ درصد رویکردی منفعلانه و ۳/۶ درصد رویکردی همراهانه در تفسیر موانع فرزندآوری داشتند. همچنین مهم‌ترین مقولات برآمده از تحلیل محتوای کیفی عبارت‌اند از «فرسایش روزافزون اعتماد نهادی و محقق نشدن سیاست‌های افزایش فرزندآوری»، «سوء مدیریت جمعیت فعلی»، «احساس ناامنی روانی نسبت به آینده‌ی فرزندان»، «عدم انسجام و ثبات در سیاست‌های افزایش فرزندآوری»، «تغییر نگرش‌ها»، «تأکید بر کیفیت به جای کمیت» و «مادی‌گرایی افراطی». مقوله‌ی نهایی نیز عبارت است «نهادینه شدن فرزندآوری پایین» که توان پوشش معنایی یافته‌های پژوهش را دارد. بر اساس نتایج می‌توان گفت که اگر چه رویکرد انتقادی کاربران در خصوص موانع پیش‌روی فرزندآوری به سیاست‌گذاری و مسئولین مربوط معطوف است، ولی تغییر نگرش و رفتار مردم نقش پررنگ‌تری در نهادینه شدن فرزندآوری پایین در جامعه دارد و این به معنای آن است که تحقق سیاست‌های افزایش فرزندآوری، نیازمند توجه سیاست‌گذاران به الگوهای رفتاری نهادینه شده در بین مردم است.

واژگان کلیدی

رسانه، سیاست‌های جمعیتی، کاربران اینترنتی، فرزندآوری، تحلیل محتوا.

۱- این مقاله مستخرج از مطالعه‌ای اکتشافی در رابطه با طرح پژوهشی «شناخت و بررسی عقلانیت اقتصادی و اجتماعی مرتبط با کنش فرزندآوری در بین خانواده‌های تهرانی» (ابلاغ شماره ۲۲/۲۲۳۶۸ مورخ ۱۳۹۳/۰۸/۲۱) است که با حمایت مالی مؤسسه مطالعات و مدیریت جامع و تخصصی جمعیت کشور در سال ۱۳۹۴ انجام شده است.

***- دکترای جامعه‌شناسی اقتصادی و توسعه، مؤسسه مطالعات و مدیریت جامع و تخصصی جمعیت کشور (نویسنده مسئول) (abdolahi1980@gmail.com)

***- کارشناس پژوهشی گروه مطالعات خانواده، مؤسسه مطالعات و مدیریت جامع و تخصصی جمعیت کشور؛ دانشجوی دوره دکتری جمعیت‌شناسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات تهران (a_rahimi77@yahoo.com)

۱. مقدمه و بیان مسئله

آمارهای منتشر شده از بانک جهانی نشان می‌دهند که طی سال‌های ۲۰۱۴-۲۰۰۷ درصد کاربران اینترنت در ایران از ۹/۴۷ درصد به ۳۹/۴ درصد افزایش یافته است (بانک جهانی: ۲۰۱۶). با توجه به رشد چشمگیر نفوذ اینترنت در ایران، امکان استفاده‌ی مردم از رسانه‌ی اجتماعی برای اشتراک نظرات، دیدگاه‌ها، تجربیات و افکار تقویت شده است. رسانه‌ها تسهیل‌کننده‌ی گفت‌وگوها و کنش‌های متقابل آنلاین بین گروه‌هایی از مردم هستند (رسولی و مرادی، ۱۳۹۱: ۵۸، به نقل از افتاده، ۱۳۸۸). تغییر سیاست‌های جمعیتی و تشویق زوجین به فرزندآوری، از جمله موضوعاتی است که طی سال‌های اخیر در رسانه‌های ایران بسیار مطرح می‌شود. در خلال بحث فرزندآوری ابعاد اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و حتی سیاسی این موضوع نیز بررسی می‌شود تا جایی که در بسیاری مواقع به موضوع اصلی مباحث تبدیل می‌شود. در بین انواع رسانه‌های ارتباطی، پایگاه‌های خبری این امکان را برای کاربران اینترنت فراهم کرده‌اند تا نظرات خود را درباره‌ی مباحث مطرح شده با دیگران به اشتراک بگذارند. در خلال این تبادل نظرات است که کاربران درباره‌ی ابعاد مختلف فرزندآوری نظر می‌دهند و با توجه به معانی مختلف منتسب به فرزندآوری، واکنش‌های خاصی را نیز در برابر تغییر سیاست‌ها از خود نشان می‌دهند. اووه فلیک با طرح قوم‌نگاری مجازی معتقد است که با بررسی تعاملات و ارتباطات در اینترنت، اینترنت به ابزاری برای مطالعه‌ی افرادی تبدیل می‌شود که امکان دسترسی به آنها از طرق دیگر وجود ندارد. ابزاری متفاوت که از مصاحبه‌ی فردی یا بحث گروهی فراتر می‌رود. به پیروی از فلیک می‌توان اینترنت را یک «مکان» یا نوعی «بودن» به حساب آورد. در چنین مواردی می‌توان اینترنت را به منزله‌ی نوعی محیط یا فرهنگ در نظر گرفت که در آن انسان‌ها شکل‌های خاصی از ارتباط یا گاهی هویت‌های خاصی به وجود می‌آورند (فلیک، ۱۳۸۷: ۲۹۴). بررسی پیشینه‌ی تجربی تحقیق نشان می‌دهد که فضای مجازی در کشورهای مختلف، مطالعات متعددی درباره‌ی نحوه‌ی انعکاس ابعاد مختلف موضوعات اقتصادی و اجتماعی در انجام شده است (Valenzuela, 2013: 920-942; Valenzuela & et al, 2013: 2009-2012; Bode & et al, 2014: 414-429; oh & et al, 2017: 25-73). این مطالعات نشان داده‌اند که با این روش‌ها می‌توان به تحلیل‌های مناسبی از وقایع جامعه دست یافت. مرور پیشینه‌ی پژوهش بیان‌گر آن است که علی‌رغم حجم بالای استفاده‌ی جامعه‌ی ایرانی از اینترنت و توانایی‌های فضای مجازی در بررسی مسائل و موضوعات اجتماعی و فرهنگی، هنوز از این فضای تعاملی برای بررسی نگرش‌های عمومی در حوزه‌های اجتماعی - از جمله سیاست‌های جدید جمعیتی و افزایش فرزندآوری - استفاده نشده است. به بیان دیگر در

بررسی مسائل و موضوعات اجتماعی و فرهنگی ایران، هنوز این روش جای خود را باز نکرده است. از این‌رو، مطالعه‌ی پیش‌رو از حیث روش‌شناسی مطالعه‌ای جدید به شمار می‌رود و با مطالعه‌ی شکل و محتوای نظرات ارائه شده در پایگاه‌های خبری درصدد است، نحوه‌ی برساخته شدن نقش سیاست‌گذاری در ارتباط با تحولات جمعیتی را در فضای مجازی پی بگیرد. سؤالات این پژوهش عبارت است از اینکه کاربران فضای مجازی چگونه چالش‌ها و موانع مرتبط با فرزندآوری را تعریف و تفسیر می‌کنند؟ از نظر کاربران، موانع فرزندآوری در نحوه‌ی سیاست‌گذاری و مدیریت کلان جامعه ریشه دارد و یا تغییرات فرهنگی و اجتماعی صورت گرفته در جامعه تداوم الگوهای سنتی فرزندآوری را با چالش مواجه کرده است؟ کاربران در فضای مجازی چگونه به تفسیر و رمزگشایی مباحث مربوطه می‌پردازند؟ پرداختن به سؤالات مذکور اهداف اصلی این مقاله را شکل می‌دهند. ذکر این نکته ضروری است که مقوله‌بندی و تحلیل یافته‌های این مطالعه بر اساس نظرات غالب در بین کاربران انجام شده است. هر چند که تلاش شده تا حد امکان، رویکردهای مخالف با نظرات غالب نیز تحلیل شوند.

۲. پیشینه‌ی پژوهش

طی دهه‌های اخیر، ملازم با تشدید روند کاهش سطح باروری در ایران، مطالعات متعددی عوامل تأثیرگذار در باروری و موانع پیش‌روی افزایش آن را بررسی کرده‌اند (فتحی، ۱۳۸۱؛ عباسی شوازی و عسکری ندوشن، ۱۳۸۴؛ محمودیان و همکاران، ۱۳۸۸؛ رضائی، ۱۳۹۰؛ کاظمی‌پور و سلطانی‌چم حیدری، ۱۳۹۱؛ عباسی شوازی و خانی، ۱۳۹۳؛ عبدالهی و فرجادی، ۱۳۹۵). محمودیان و همکارانش در یک مطالعه‌ی کیفی، زمینه‌های کم‌فرزندآوری در شهر سقز را مطالعه کردند. یافته‌های آنها نشان داده است که کم‌فرزندآوری در جامعه‌ی مطالعه شده به عنوان یک کنش اجتماعی معنادار رواج و شیوع بالایی دارد و یک نظام معنایی نیرومند حامی این کنش است. همچنین در این جامعه، یک سری ارزش‌های جدید کم‌فرزندآوری را حمایت می‌کند؛ ارزش‌هایی که بخشی از آنها نتیجه‌ی گسترش ارتباطات اجتماعی در سطح منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای و بخشی از آن ملهم از منابع نهادی جامعه است. محمودیان و همکارانش اشاعه ایده‌ی کم‌فرزندآوری در شهر سقز را تا حدی می‌دانند که حتی کسانی که به داشتن فرزندان بیشتری تمایل دارند، قادر نیستند به دلخواه ایده‌ی خود را عملی کنند. این محققان مباحث مرتبط با هدایت تنظیمی که در پیوند با فعالیت‌های مستقیم و غیرمستقیم دولت در مراکز بهداشت است را بیانگر تأثیر نیروهای نهادی دولتی در انتقال باروری و تداوم سطح پایین کم‌فرزندآوری می‌دانند. محمودیان و همکارانش،

نیروی تداوم‌بخش کم‌فرزندآوری کنونی در ایران را تا حدودی متفاوت از نیروهای دخیل در انتقال باروری در دهه‌ی هفتاد شمسی تلقی می‌کنند (محمودیان و همکاران، ۱۳۸۸: ۱۲۲-۸۵).

عباسی شوازی و خانی در مطالعه‌ای در مناطق شهری و روستایی شهرستان سنندج، تأثیر نامنی اقتصادی بر رفتار و ایده‌آل باروری زنان همسر دار را بررسی کرده‌اند. یافته‌های آنها نشان داده که نامنی اقتصادی، تأثیر معنی‌داری در رفتار و ایده‌آل باروری پایین زنان دارد و حتی با وجود نقش تعدیل‌کننده‌ی متغیرهای تحصیلات، فاصله بین واقعیت و انتظارات اقتصادی و سن زنان این تأثیر معنی‌دار همچنان پایدار است. عباسی شوازی و خانی در پیشنهاد‌های سیاستی این مطالعه، توجه به ویژگی‌های اقتصادی زوجین در سنین فرزندآوری را در تدوین و اعمال سیاست‌های تسهیل فرزندآوری ضروری قلمداد کرده‌اند (عباسی شوازی و خانی، ۱۳۹۳: ۳۵-۷). عبدالهی و فرجادی در مطالعه‌ای کیفی نقش عقلانیت اقتصادی و اجتماعی در کنش فرزندآوری در بین زنان و مردان ۴۹-۱۵ ساله‌ی تهرانی را بررسی کردند. آنها به این نتیجه رسیدند که احساس نامنی اقتصادی و اجتماعی و رشد فزاینده‌ی هزینه‌های فرزندان شرایطی را به وجود آورده که خانواده‌ها با تعریف فرزندآوری به مثابه تعهدی بلندمدت و مسئولیتی الزام‌آور، در صدد عقب‌نشینی از یک تصمیم برگشت‌ناپذیر باشند؛ به نحوی که با توجه به شرایط مذکور، خانواده‌ها با تأمل درباره‌ی آینده‌ی فرزندان خود و با تأکید بر کیفیت به جای کمیت، فرزندآوری پایین و بازاندیشانه را به عنوان یک کنش عقلانی برمی‌گزینند. عبدالهی و فرجادی در این مطالعه، این پیام سیاستی را مطرح می‌کنند که در راستای تحقق سیاست‌های جمعیتی، می‌بایست مکانیسم‌های ثبات اقتصادی و اشتغال پایدار در دستور کار برنامه‌ریزان و سیاست‌گذاران قرار بگیرد و در این ارتباط به تغییرات ارزشی جامعه توجهی ویژه شود (عبداللهی و فرجادی، ۱۳۹۵: ۱۳۱-۱۰۱).

مرور تحقیقات انجام شده نشان می‌دهد که این مطالعه از پژوهش‌های پیشین درباره‌ی فرزندآوری و موانع پیش‌روی آن متمایز است، چرا که با رویکردی تأویل‌گرا به موانع فرزندآوری به عنوان مسئله‌ای اجتماعی پرداخته است.

۳. رویکرد نظری

امروزه با رشد و توسعه‌ی شبکه‌های اجتماعی مجازی، فضای مناسبی در اختیار کاربران اینترنتی برای بیان نظرات و عقایدشان قرار گرفته است. به اعتقاد عده‌ای از صاحب‌نظران، شبکه‌های اجتماعی مجازی ظرفیت و توان ایجاد حوزه‌ی عمومی مجازی را دارند و کاربران می‌توانند از طریق شبکه‌های مجازی درباره‌ی مسائل و موضوعات مختلف گفت‌وگو و تعامل کنند و باعث شکل‌گیری «حوزه‌ی

عمومی» شوند. در تحلیل رفتار اجتماعی و سیاسی جوامع، پژوهشگران مختلفی به شکل‌گیری گفتمان‌های عمومی تحت تأثیر شبکه‌های اجتماعی اشاره کرده‌اند (Khondker, 2011; Eltantawy & Wiest, 2011; Stepanova, 2011: 1-6). یورگن هابرماس مفهوم حوزه‌ی عمومی و نحوه‌ی شکل‌گیری آن را مطرح کرده است. در واقع، حوزه‌ی عمومی فضایی است که در آن شهروندان درباره‌ی امور مشترکشان گفت‌وگو می‌کنند و از این جهت، عرصه‌ی کنش متقابل گفت‌وگویی است (کیویستو، ۱۳۸۰: ۱۱).

شبکه‌ها و سایت‌های مجازی اینترنتی به کاربران این امکان را می‌دهند تا افکار و عقایدشان را در ارتباط با موضوعات مختلف بدون محدودیت، آزادانه و رها از سلطه بیان کنند؛ افکار و عقایدی که شاید با توجه به هنجارهای جامعه، ابراز آنها در فضای غیرمجازی ممکن نباشد. بر این اساس، کاربران تشویق می‌شوند تا فارغ از هنجارهای حاکم بر جامعه به چنین فضاهای مجازی پا بگذارند (سیفاللهی و شاطری، ۱۳۹۴: ۳۲؛ رسولی و مرادی، ۱۳۹۱: ۵۸). فضایی که مردم می‌توانند در آن به بهترین شکل و در تمامی زمینه‌ها با یکدیگر تبادل اطلاعات کنند، مصداق کامل نظریه‌ی کنش ارتباطی هابرماس است (ساروخانی، ۱۳۸۵: ۳۵-۳۳). هابرماس در نظریه‌ی کنش ارتباطی خود به دنبال ایجاد جامعه‌ای است که در آن کنشگران بتوانند بدون تحریف با همدیگر ارتباط داشته باشند و این ارتباط تنها مبتنی بر استدلال و منطق باشد و هیچ‌گونه اجبار و الزامی اعم از سیاسی، فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی، ذهنی و... در آن مداخله نکند. این نظریه به عنوان غایت خود، وضعیتی را در نظر می‌آورد که در آن ارتباط کاملاً آزادانه و نامحدود برقرار می‌شود. هابرماس چنین وضعیتی را که در آن نقش پول و سلطه در تحریف ارتباطات و گفت‌وگو خنثی شده است، «وضعیت کلامی ایده‌آل» می‌نامد (کمالی‌زاده، ۱۳۹۴: ۱۴). با در نظر داشتن نظریه‌ی هابرماس و با توجه به توسعه‌ی روزافزون شبکه‌های مجازی اینترنتی در ایران به نظر می‌رسد، در جامعه‌ی ایرانی نیز چنین وضعیتی در حال شکل‌گیری است و افراد قادرند در فضای مجازی عقاید خود را تا حد زیادی ابراز کنند. نتایج پژوهش نجفی و نیبلم^۱ با عنوان «جوانان ایرانی و اینترنت» بر این موضوع دلالت دارد. در این مطالعه نشان داده شده که اینترنت، حوزه‌ی عمومی و حوزه‌ی خصوصی را متأثر ساخته و با ایجاد حوزه‌ای متعلق به خود، حوزه‌ی مجازی، فضایی ایجاد کرده است که افراد می‌توانند با گریز از محدودیت‌های حوزه‌ی عمومی و خصوصی عقاید خود را بیان کنند (همان به نقل از یزدخواستی و همکاران، ۱۳۹۲: ۵).

1- Nyblom (2006)

افکار و عقاید شهروندان نسبت به موضوعات مختلف اجتماعی، مطالعه‌ی حاضر درصدد است با استفاده از روش شبکه‌نگاری برساخت اجتماعی سیاست‌های افزایش فرزندآوری و تفسیر موانع پیش‌روی آن در بین کاربران اینترنتی را مطالعه کند.

۴. روش‌شناسی پژوهش

کوزینتس شبکه‌نگاری را به عنوان فن تحقیقات بازار و به منظور دست‌یابی به بینش مشارکت‌کنندگان توسعه داد. شبکه‌نگاری به عنوان یک روش پژوهشی سریع‌تر، ساده‌تر و ارزان‌تر از مردم‌نگاری سنتی است. همچنین با ذات پژوهش مردم‌نگارانه سازگارتر به نظر می‌رسد، چون در مقایسه با گروه‌های کانونی و مصاحبه غیرمحسوس‌تر و کمتر مداخله‌گر است. این روش، اطلاعاتی را درباره‌ی نمادها و نشانه‌شناسی معنا و الگوهای مصرف گروه‌های آنلاین فراهم می‌کند. کوزینتس، مبدع این روش، رهنمودهایی را توصیه می‌کند که با محیط آنلاین انطباق دارد و به انعطاف‌پذیری و گشودگی، آزادی و مردم‌نگاری پای‌بند است. همچنین سخت‌گیری، دقت زیاد و اصول اخلاقی تحقیقات بازار را رعایت می‌کند (اسکندری پور و اکبری‌تبار، ۱۳۹۲: ۱۲۲، به نقل از Kozinets, 2002). در مقایسه با پیمایش، آزمایش، گروه‌های کانونی^۱ و مصاحبه‌های فردی، شبکه‌نگاری روشی به مراتب بی‌دردتر به ویژه برای مشارکت‌کنندگان است. این روش با استفاده از مشاهدات در بافت یا زمینه‌ای که پژوهشگر آن را دستکاری^۲ نکرده است، انجام می‌شود. شبکه‌نگاری همچنین کم‌هزینه‌تر و سریع‌تر از گروه‌های کانونی و مصاحبه‌ی فردی است. این روشی است که به ذات پژوهشی و طبیعی بودن شرایط نزدیک‌تر است و تقریباً ترکیبی بی‌سابقه می‌سازد (همان: ۱۲۷، به نقل از Kozinets, 1998). طبق نظریه‌ی شی‌یه و شانون^۳، تحلیل محتوای کیفی به سه دسته تقسیم می‌شود:

الف. تحلیل محتوای عرفی و قراردادی^۴

ب. تحلیل محتوای جهت‌دار^۵

ج. تحلیل محتوای تلخیصی یا تجمعی^۶

1- Focus groups

2- Fabricated

3- Hsiu- Fang Hsieh & Sara E. Shanon

4- Conventional Content Analysis.

5- Directed Content Analysis.

6- Summative Content Analysis.

هر کدام از این نوع تحلیل‌ها کاربرد و مزایای خاص خود را دارد. در این مطالعه از روش تحلیل محتوای کیفی با رویکرد تلخیصی استفاده شده است که هدف از آن شناسایی و کمی کردن کلمات یا مضامین ویژه‌ی موجود در متن با هدف فهم چگونگی کاربرد این کلمات یا محتوای آنها در متن است. با استفاده از روش به کار رفته، تلاش شده تا علاوه بر تحلیل کمی، محتوای پنهان و نهفته‌ی موجود در کلمات نیز تحلیل و مضمون‌سازی شود. جامعه‌ی آماری مطالعه‌ی پیش‌رو را ۷۰۵ کاربر اینترنتی تشکیل می‌دهند که اخبار مرتبط با سیاست‌های افزایش فرزندآوری را در فضای مجازی مطالعه کرده و نظرات خود را در این باره به اشتراک گذاشته‌اند. این کاربران متشکل از هر دو جنس زن و مرد بوده‌اند. علاوه بر این ۷۰۵ کاربر ذکر شده، تعداد ۴۱۲۵۳ کاربر دیگر نیز با مطالعه‌ی نظرات ارائه شده، موضع‌گیری خود را نسبت به نظرات این ۷۰۵ کاربر به صورت «موافق» یا «مخالف» اعلام کرده بودند که در بخش کمی این مطالعه تحلیل شدند. جدول شماره ۱، توزیع نظرات ارائه شده و همچنین تعداد موافقین و مخالفین آنها را به تفکیک اخبار منتخب^۱ نشان می‌دهد.

جدول ۱: توزیع نظرات ارائه شده و موافقین و مخالفین آنها به تفکیک اخبار منتخب

اخبار منتخب بررسی شده	تعداد نظرات ارائه شده	تعداد موافقین و مخالفین نظرات ارائه شده
خبر شماره‌ی ۱	۳۰	۱۵۳
خبر شماره‌ی ۲	۱۵۶	۱۲۵۰۸
خبر شماره‌ی ۳	۵۰	۳۳۹۱
خبر شماره‌ی ۴	۴۳۹	۲۵۱۵۸
خبر شماره‌ی ۵	۳۰	۴۳
جمع کل	۷۰۵	۴۱۲۵۳

۱- فهرست اخبار منتخب به شرح زیر است:

تبیان (۱۳۹۳). فرزند کمتر، زندگی...؟!، (خبر شماره ۱).

<http://bashgah.tebyan.net/newindex.aspx?pid=291610>

فارو (۱۳۹۲). هر خانواده‌ی ایرانی باید ۵ تا ۶ فرزند داشته باشد (خبر شماره ۲).

<http://fararu.com/fa/news/148297/%D9%87%D8%B1>

خبر آنلاین (۱۳۹۱). کاهش جمعیت خطرناک‌تر است یا بالا رفتن سن ازدواج؟ (خبر شماره ۳).

<http://www.khabaronline.ir/detail/221359/society/urban>

تابناک (۱۳۹۱). چرا رشد جمعیت در ایران کاهش یافته است؟ (خبر شماره ۴)

<http://www.tabnak.ir/fa/news/261477/>

تابناک (۱۳۸۹). یک مناظره‌ی داغ درباره‌ی افزایش جمعیت (خبر شماره ۵).

<http://www.tabnak.ir/fa/mobile/news/95610/%DB%8C%DA%A9>

۵. یافته‌های پژوهش

در این بخش نتایج حاصل از یافته‌های پژوهش به تفکیک یافته‌های کمی و کیفی ارائه می‌شود.

۵-۱. یافته‌های کمی

بررسی دقیق محتوای نظرات ارائه شده در مقابل هر یک از اخبار منتشر شده نشان داد که هر یک از این نظرات را می‌توان در قالب سه رویکرد اصلی «رویکرد انتقادی»، «رویکرد منفعلانه» و «رویکرد همراهانه» از همدیگر تفکیک کرد. در رویکرد انتقادی، افراد با بیان دلایل مختلف به نوعی تلاش کرده‌اند مخالفت خود را با سیاست‌های افزایش فرزندآوری نشان دهند و آنها را به چالش بکشند. برعکس، در رویکرد همراهی، افراد دلایل متعددی برای موجه نشان دادن این سیاست‌ها ذکر کرده‌اند و در رویکرد منفعلانه، واکنش افراد به اتخاذ رویکرد انتقادی و یا همراهانه در برابر سیاست‌های افزایش فرزندآوری منجر نشده و آنها را به صراحت تأیید یا رد نکردند.

همان طور که جدول شماره ۲ نشان می‌دهد، از مجموع ۷۰۵ کاربر اینترنتی که بعد از مطالعه‌ی اخبار نظرات خود را بیان کرده‌اند، ۶۷۵ کاربر (۹۵/۷ درصد) رویکردی انتقادی، ۵ کاربر (۰/۷ درصد) رویکردی منفعلانه و ۲۵ کاربر (۳/۶ درصد) نیز رویکردی همراهانه اتخاذ کرده‌اند. از این رو، به نظر می‌رسد اکثریت نمونه‌ی مطالعه شده سیاست‌های افزایش فرزندآوری را به دلایل مختلف نپذیرفته‌اند. در بخش کیفی مطالعه، اهم دلایل این طیف از کاربران تشریح خواهد شد.

جدول ۲: تیپولوژی کاربران بر حسب نوع رویکرد آنها نسبت به اخبار منتخب

تعداد نظرات ارائه شده	نوع رویکرد						اخبار منتخب بررسی شده
	همراهی		منفعلانه		انتقادی		
	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	
۳۰	۲۳/۴	۷	۰/۰	۰	۷۶/۶	۲۳	خبر شماره ۱
۱۵۶	۱/۲	۲	۲/۰	۳	۹۶/۸	۱۵۱	خبر شماره ۲
۵۰	۴/۰	۲	۲/۰	۱	۹۴/۰	۴۷	خبر شماره ۳
۴۳۹	۳/۱۸	۱۴	۰/۲۲	۱	۹۶/۶	۴۲۴	خبر شماره ۴
۳۰	۰/۰	۰	۰/۰	۰	۱۰۰/۰	۳۰	خبر شماره ۵
۷۰۵	۳/۶	۲۵	۰/۷	۵	۹۵/۷	۶۷۵	جمع کل

همان طور که گفته شد، کاربران بر حسب نوع رویکرد اتخاذ شده نسبت به سیاست‌های افزایش فرزندآوری در یکی از سه طبقه‌ی انتقادی، منفعلانه و همراهانه قرار گرفتند. بر این اساس،

موافقین و مخالفین این نوع موضع‌گیری‌ها را نیز می‌توان در قالب طبقات زیر دسته‌بندی کرد: ۱. موافقین رویکرد انتقادی؛ ۲. مخالفین رویکرد انتقادی؛ ۳. موافقین رویکرد منفعلانه؛ ۴. مخالفین رویکرد منفعلانه؛ ۵. موافقین رویکرد همراهانه و ۶. مخالفین رویکرد همراهانه. جدول شماره ۳ توزیع موافقین و مخالفین رویکردهای اتخاذ شده به تفکیک اخبار منتخب را نشان می‌دهد.
جدول (۳): توزیع موافقین و مخالفین رویکردهای اتخاذ شده به تفکیک اخبار منتخب

نوع رویکرد						تعداد واکنش‌های موافق و مخالف	اخبار منتخب بررسی شده
همراهی		منفعلانه		انتقادی			
مخالفین	موافقین	مخالفین	موافقین	مخالفین	موافقین		
--	۲۷	--	--	--	۱۲۶	۱۵۳	خبر شماره ۱
--	۲	--	۳	۶۶۱	۱۱۸۴۲	۱۲۵۰۸	خبر شماره ۲
۱۶۶	۱۵	۲۳	۶	۲۸۵	۲۸۹۶	۳۳۹۱	خبر شماره ۳
۷۴۱	۱۷۶	۱	۳۲	۱۹۷۳	۲۲۲۳۵	۲۵۱۵۸	خبر شماره ۴
--	--	--	--	۴	۳۹	۴۳	خبر شماره ۵
۹۰۷	۲۲۰	۲۴	۴۱	۲۹۲۳	۳۷۱۳۸	۴۱۲۵۳	جمع کل
۲/۲۰	۰/۵۳	۰/۰۶	۰/۱۰	۷/۰۸	۹۰/۰۲		درصد

۵-۲- یافته‌های کیفی

در این بخش از پژوهش نتایج حاصل از تحلیل محتوای کیفی نظرات کاربران ارائه می‌شود. به طور کلی در بخش کیفی پژوهش تعداد ۱۱ مقوله‌ی اصلی و ۳۲ مقوله‌ی فرعی استخراج شدند که در ادامه مهم‌ترین مقوله‌های برآمده از نظرات تحلیل شده بررسی می‌شود.
یافته‌های این مطالعه حاکی از آن است که کم‌فرزندآوری در جامعه تا حد زیادی گسترش یافته و والدین با بازاندیشی در این موضوع کیفیت فرزندان را بر کمیت آنها ترجیح می‌دهند. گسترش کم‌فرزندگی در جامعه، از آنجا مشخص است که تعداد بسیاری از کاربران بر لزوم فرزندآوری پایین تأکید کرده و معتقدند که در مقطع کنونی، جامعه واکنش مساعدی نسبت به تعداد فرزند بالا ندارد؛ به نحوی که داشتن تعداد پایین بچه به عنوان یک ارزش در بطن جامعه نهادینه شده و به عنوان واقعیتی اجتماعی پذیرفته شده است. در این زمینه، یکی از کاربران به نام سعید با اشاره به این موضوع می‌گوید:

«اصولاً بحث، بحث علل و عوامل وقوع یک اشتباه یا تهدید اجتماعی نیست، عموم مردم شهرنشین اصولاً به داشتن فرزند کمتر نگاه مثبتی دارند و این نگاه با بخش‌نامه‌ی هیچ شخصی یا نظر هیچ مقامی یک شبه عوض نمی‌شود».

کاربری دیگر، تعداد بالای بچه را عاملی برای انگ‌زنی اجتماعی می‌داند. «فرزندآوری بازاندیشانه» نیز که دلالت بر تغییر عقیده و اندیشه‌ی افراد جامعه نسبت به ابعاد مختلف فرزندآوری در جامعه دارد، در گُنه نظرات کاربران مشاهده می‌شود. به نحوی که بسیاری از کاربران به طرق مختلف بر لزوم تحقق عقلانیت والدین در امر فرزندآوری تأکید کرده و علاوه بر لزوم در نظر گرفتن شرایط فعلی بر آینده‌نگری شرایط فرزندان نیز اشاره دارند. کاربری معتقد است که:

«همه به این باور رسیده‌اند که بهتره به جای اینکه ۶ تا بچه داشته باشند و ولشون کنند به امان خدا، ۲ یا ۳ بچه داشته باشند ولی در عوض مراقبت بیشتری بکنند. مسئله فقط مالی نیست مسئله اینه که یه مادر و پدر چند نفر را می‌توانند به خوبی تربیت کنند».

کاربر دیگری معتقد است:

«آدم یه بچه داشته باشه ولی درست تربیت کنه»

این نظر از بازاندیشی و دوراندیشی خانواده‌ها نسبت به مسائل تربیتی و آینده‌ی فرزندان حکایت دارد. همچنین به نظر می‌رسد، «تأکید بر کیفیت به جای کمیت» که بسیاری از کاربران به آن توجه و اشاره داشته‌اند، هدفی است غایی که کاربران با پیروی از الگوی کم‌فرزندآوری آن را دنبال می‌کنند. این ارجحیت کیفیت از طرفی برای فرزندان و از طرف دیگر برای والدین و کلیت جامعه دنبال می‌شود؛ برای مثال، کاربری معتقد است:

«باید با فرزندآوری بالا بچه‌ها را دچار گرفتاری و سختی کرد»

این نظر مؤید لزوم فرزندآوری کم به منظور امکان رسیدگی بیشتر به فرزندان است. یا اینکه اعتقاد به «جمعیت زیاد مهم نیست و در عوض جمعیت تحصیل کرده، مسئولیت‌پذیر و متعهد مهمتره» گویای این واقعیت است که فرزندآوری پایین، شرایطی را به دنبال خواهد داشت که در نهایت نفع آن عاید کل جامعه خواهد شد.

لازم به ذکر است، در خصوص مقولات فوق رویکرد حاکم بر نظر کاربران رویکردی انتقادی است؛ به نحوی که کاربران عامل اصلی تغییرات به وجود آمده را که به گسترش کم‌فرزندی، فرزندآوری بازاندیشانه و تأکید بر کیفیت به جای کمیت منجر شده است، به بستر فرهنگی جامعه نسبت می‌دانند و هرگونه نظری که درصدد به حاشیه راندن این رفتارهای نهادینه شده باشد را به چالش می‌کشند.

جدول (۴): نهادینه شدن فرزندآوری پایین، فرزندآوری بازاندیشانه و تأکید بر کیفیت به جای کمیت

مقوله‌ی اصلی: اشاعه‌ی فرهنگی کم‌فرزندی					
مقولات فرعی	دست‌نوشته‌های کاربران	رویکرد	عامل تغییر	تعداد موافقین	تعداد مخالفین
اعتقاد به فرزندآوری محدود	- یکی بسه، حداکثر دو تا بچه کافیه - به نظر من نصف بچه هم زیاده	منفعلا	جامعه	۳۲۱	۷
تأیید کم‌فرزندآوری	- داشتن فرزند بیش از دو تا جرأت میخاد. با چهار تا بچه راه بیافت توی خیابون بین بهت چی میگن؟	انتقادی	جامعه	۲۸	۳
پذیرش اجتماعی کم‌فرزندی	- فکر نمی‌کنم مشکل اصلی بیکاری، مسکن و غیره باشه.... مسئله اون فرهنگی هست که جا افتاده کسی که بچه بیشتر از ۲ داره اطرافیان طوری نگاه و برخورد می‌کنن که انگار فردی هست که از نظر فرهنگ پایینه... تو فرهنگمون طوری جا افتاده که فرزند کم رو کلاس بالای می‌دونن.	انتقادی	جامعه	۸۷	۱۲
مقوله‌ی اصلی: فرزندآوری بازاندیشانه					
مقولات فرعی	دست‌نوشته‌های کاربران	رویکرد	عامل تغییر	تعداد موافقین	تعداد مخالفین
تأکید بر عقلانی شدن فرزندآوری	- منکه میگم. خودم. کلی زجر و بدبختی کشیدم. اهل نماز و ... هم هستم. چرا بچه‌ای به دنیا بیاریم که تا آخر عمرش سختی را تحمل کنه. - درسته خدا روزی رسونه اما عقل هم بر تاج سر نشسته.	منفعلا	جامعه	۱	۰
تغییر نگرش نسبت به آینده‌ی بچه	- اکثر کسانی که الان توی سن بچه‌دار شدن هستن بچه‌های دهه ۶۰ هستن که خاطره‌های تلخ ۶-۵ فرزند توی به خونه رو هنوز فراموش نکردن. هنوز یادمون نرفته پدر و مادرمون برای به زندگی متوسط چقدر سختی کشیدن و چقدر امکانات محدودی داشتیم.	انتقادی	جامعه	۳۲۳	۱

مقوله‌ی اصلی: تأکید بر کیفیت به جای کمیت					
مقولات فرعی	دست‌نوشته‌های کاربران	رویکرد	عامل تغییر	تعداد موافقین	تعداد مخالفین
کاهش کیفیت زندگی با افزایش بچه	- امکان نداره این نسل حاضر بشن بچه‌هاشون سختی ببینند و با کیفیت پایین زندگی کنن.	انتقادی	جامعه	۳۷۳	۱
ارجحیت کیفیت جمعیت بر کمیت	- جمعیت زیاد مهم نیست در عوض جمعیت تحصیل کرده، مسئولیت‌پذیر و متعهد مهم‌تره.	منفعاله	جامعه	-	-

طبق نظرات ارائه شده از سوی کاربران، بخش عمده‌ای از بازاندیشی جامعه درباره‌ی فرزندآوری و نهادینه شدن فرزندآوری پایین را می‌توان ناشی از «تحول نگرش‌ها و سبک زندگی» مردم دانست. تحولی که طی دهه‌های اخیر در عمق جامعه اشاعه یافته و متغیرهای اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی متعددی نیز درجات مختلف این تحولات را تقویت کرده‌اند. در جدول شماره ۵ مجموعه‌ای از تحولات نگرشی و سبک زندگی مرتبط با کم‌فرزندآوری - که برگرفته از نظرات کاربران است - آمده است. شاید بتوان مهم‌ترین و یا یکی از مهم‌ترین این تحولات را «تغییر رویکرد زنان نسبت به نقش و جایگاه سنتی خود» در جامعه و خانواده دانست. زنان در مقایسه با گذشته، تمایلات بیشتری به شکوفایی استعدادها و توانایی‌های فردی خود دارند و اگر فرزندآوری را مانع این شکوفایی ندانند، دست‌کم به عنوان یک عامل محدودیت‌زا به آن نگاه می‌کنند. تمایل به خودشکوفایی زنان را به خوبی می‌توان در دو موضوع اصلی گرایش به تحصیلات عالی و نیز گرایش به اشتغال، - به خصوص اشتغال خارج از منزل - مشاهده کرد. این گرایش‌ها روزافزون در زنان، فرزندآوری را به عنوان نیروی محرکه‌ی جمعیت در حال تضعیف شدن قرار می‌دهد. در این خصوص یکی از کاربران در واکنش به کاربری دیگر چنین می‌گوید:

«من با اینکه به زنم ولی صددرصد با شما موافقم خانم‌های شاغل بچه‌هاشون رو به مهد میسپارن و لذت در کنار بچه بودن و آرامش یافتن مادر و بچه گرفته میشه و از طرفی دیگر فرصت شغلی برای آقایون کمتر میشه. زنان می‌توانند در کارهایی که به اقتصاد خانواده کمک می‌کنه شرکت کنند مثل خیاطی، بافت تابلو فرش، ساخت وسایل تزئینی که همیشه در منزل انجام داد. مگه چه اشکالی داره؟»

«ارتقای سطح سواد و آگاهی جامعه» موضوعی است که بسیاری از کاربران بر آن تأکید کرده‌اند و به نوعی از آن به عنوان عاملی یاد می‌شود که برای رشد نقش عقلانیت در فرزندآوری مؤثر بوده است، زیرا با ارتقای سطح سواد و آگاهی، افراد درک بهتری از فرزندآوری در فضا و شرایط اقتصادی،

اجتماعی و فرهنگی روز جامعه دارند. «مادی‌گرایی» یا به عبارتی «دنیاگرایی» از دیگر مؤلفه‌های مرتبط با سبک زندگی است که در سال‌های اخیر نمود بارزی یافته و به عنوان عاملی مهم در گرایش جامعه به کم‌فرزندآوری مطرح است. نقش این مؤلفه به وضوح از نظرات کاربران استنباط می‌شود و حتی برخی کاربران از آن به عنوان «مادی‌گرایی افراطی» نیز یاد می‌کنند. بخشی از کاربران به این موضوع اشاره کرده‌اند که امروزه نقش ارزش‌های معنوی در زندگی کم‌رنگ شده و مادی‌گرایی بخش بسیار مهمی از اهداف و اصول زندگی خانواده‌ها را تحت تأثیر قرار داده است. از این روست که در شرایط کنونی حاکم بر جامعه‌ی ایران - که کم و بیش با مشکلات اقتصادی و اجتماعی نیز روبه‌رو است - مردم کمتر حاضرند با توسل به آموزه‌های اسلامی و عقاید فرهنگی از قبیل «توکل به خدا» و «هر آن کس که دندان دهد نان دهد»، به آوردن تعداد فرزند بیشتر اقدام کنند و بر این باور باشند که در امر فرزندآوری و آینده‌ی فرزندان باید به خدا توکل کرد. در همین رابطه یکی از کاربران با اتخاذ رویکردی انتقادی نسبت به کم‌رنگ شدن اعتقادات دینی در جامعه و مادی‌گرایی افراطی چنین می‌گوید:

«اگه مشکلات اقتصادی مانع ازدواج و بچه‌دار شدن بود، پس چرا گفته شده که هر کس به خدا توکل کنه خدا براش کافیه؟! تا حالا عمیق به این جمله فکر کردیم؟ تا حالا بهش واقعاً توکل کردیم؟! واقعاً ما تو زندگی به کی توکل می‌کنیم?!».

بنابراین، می‌توان گفت که در دوره‌ی کنونی، اعتقاد فضای عمومی جامعه بر این است که در تصمیمی مانند فرزندآوری، علاوه بر توجه داشتن به امکان رشد و پیشرفت اقتصادی و اجتماعی فردی، می‌بایست واقع‌بین بود و شرایط اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جامعه را نیز در نظر گرفت و بر اساس برآیند حاصل از آنها نسبت به فرزندآوری اقدام کرد. البته بخشی از کاربران نیز بر این باورند که عقلانی شدن فرزندآوری و سنجیدن تمام ابعاد اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جامعه برای فرزندآوری، نوعی سخت‌گیری مردم نسبت به زندگی است، چرا که در گذشته، مردم با شرایطی دشوارتر از دوره‌ی کنونی به فرزندآوری بالا اقدام می‌کرده‌اند.

جدول (۵): تغییر نگرش‌ها و سبک زندگی

مقوله‌ی اصلی: تغییر نگرش‌ها و سبک زندگی					
مقولات فرعی	دست‌نوشته‌های کاربران	رویکرد	عامل تغییر	تعداد موافقین	تعداد مخالفین
تغییر رویکرد زنان نسبت به نقش و جایگاه سنتی	- اینقدر سطح توقعات زنان بالا رفته که کسی ازدواج نمی‌کند. بعدشم دیگه زنان امروزی بچه نمی‌خواهند فقط به فکر کارند.	انتقادی	جامعه	۴۷۶	۱۳۹
تمایل زنان به ارتقای سطح تحصیلات و شاغل بودن	- مسئله اینه که زنان امروز ۱ بچه را هم نمیتونن بزرگ کنن. تنبل‌اند. تربیت و پوشاک و... بهیونست. خانه‌دارشون تنبل‌تر از شاغلشونه.	انتقادی	جامعه	۱۰	۵۰
ارتقای سطح سواد و آگاهی جامعه	- حتی اگر یک خانواده پولدار هم باشند ولی به این درک و آگاهی رسیده‌اند که تربیت درست بیش از ۲ یا ۳ فرزند کار سختی است.	انتقادی	جامعه	-	-
گرایش بیشتر به دنیاگرایی	- دلیل اصلی گرایش به مادیات و فراموشی هدف معنوی زندگی در این کره خاکی برای مدت محدود است.	منفعلاسه	جامعه	۴	۰
تضعیف توکل به خدا	- ما خدا رو فراموش کردیم و اون‌رو در امور زندگی مون هیچکاره می‌دونیم و وقتی میگه روزیتون دست منه باور نکردیم متأسفانه	انتقادی	جامعه	۱	۰
تغییرات ساختاری در الگوی مسئولیت‌پذیری	- زن‌های قدیم. جدیدها که هنرشون کمتر شده ادعایشان بیشتر. - راست میگن مردهای قدیم هم خیلی قاطع برخورد می‌کردند و مسئولیت‌پذیر بودند.	منفعلاسه	جامعه	۱۳۹	۴۷۶
سخت‌گیری مردم در زندگی	- ما خودمون زندگی رو سخت می‌گیریم. من توی یه خانواده کم جمعیت‌ام و این خیلی بده. شاید اگه پر جمعیت بودیم یه سری مشکلات نبود.	منفعلاسه	جامعه	۱	۰

«محدودیت منابع اقتصادی و زیست‌محیطی» از جمله مقولات عمده و مهمی است که کاربران زیادی به آن اشاره کردند. اعتقاد بسیاری از کاربران بر این است که منابع اقتصادی و استراتژیک ملی از جمله منابع آبی با تعداد جمعیت بیشتر همخوانی نداشته و حتی جمعیت کنونی از نظر تأمین منابع با وضعیت بحرانی روبه‌روست. از این‌رو، نه تنها آنها از برنامه‌ریزی برای افزایش تعداد

جمعیت دفاع نمی‌کنند، بلکه تداوم وضع موجود را نیز به صلاح جامعه نمی‌دانند. یکی از کاربران درباره‌ی نبود امکانات لازم برای جمعیت فعلی چنین می‌گوید:

همین الان هم کلاس‌های ابتدایی خیلی از مدارس تهران و اطرافش ۳۵ نفره تشکیل می‌شه. وای به حال وقتی که خانواده‌ها بچه بیشتری بیان.

محدودیت‌های زیست‌محیطی کشور به حدی برای کاربران اهمیت داشت که بسیاری از آنها وضعیت چالش‌برانگیزی را برای دولت‌های بعدی ایران متصور بودند و به صراحت نگرانی خود را درباره‌ی «ناتوانی مدیریت جمعیت بیشتر برای دولت‌های آینده» ابراز می‌کردند. همچنین بخشی از کاربران به اصطلاحاتی مانند «تله فقر» و «تله جمعیتی» برای توصیف وضعیت پیش روی جامعه‌ی ایران اشاره می‌کردند. نقل قول زیر بخشی از این مقولات را پوشش می‌دهد:

«اینکه رشد جمعیت در ایران کاهش یافته قابل بررسی هست ولی در نهایت باید به جایی برسیم که کشور گنجایش داشته باشد».

در کنار ابراز نگرانی کاربران نسبت به محدودیت منابع اقتصادی و زیست‌محیطی، «سوء مدیریت جمعیت فعلی» نیز به عنوان مقوله‌ای جدی و مهم به وضوح از محتوای نظر کاربران استنباط می‌شود. این مقوله بیانگر تداوم و گسترش رویکرد انتقادی کاربران نسبت به نحوه‌ی برنامه‌ریزی و مدیریت مسائل اقتصادی، منابع ملی و زیست‌محیطی برای جمعیت کشور است؛ به طوری که کاربران با اتخاذ رویکردی انتقادی «ساختار مدیریتی کشور» را درباره‌ی تأمین نیازهای مختلف جمعیت ضعیف توصیف می‌کنند و ضمن اینکه نبود برنامه‌ریزی مشخص برای مدیریت جمعیت کنونی را به چالش می‌کشیدند، بر «ضرورت پرداختن به نیازهای اولیه و اساسی جامعه» - که می‌تواند زمینه‌های فرزندآوری را تسهیل کند - تأکید داشتند. نقل قول زیر بیان‌گر نگرانی کاربران از ساختار مدیریتی کشور و تأمین نشدن نیازهای اولیه و اساسی جامعه است:

«برای ۷۵ میلیون نفر نمی‌تونیم رفاه ایجاد کنیم و روز به روز اوضاع بدتر از دیروز می‌شه، هر موقع رفاه حداقلی برای ۷۵ میلیون نفر تأمین شد، ما هم ازدواج می‌کنیم و ده تا هم بچه می‌آریم».

نکته مهم و حائز اهمیت در خصوص مقولات فوق این است که رویکرد حاکم بر نظر کاربران، عمدتاً انتقادی بوده و کاربران، کاستی‌های این حوزه را بیشتر به سیاست‌گذاران و مسئولین مربوطه نسبت می‌دهند.

جدول (۶): لزوم تعادل و تناسب اقتصاد و محیط زیست با جمعیت و نیاز به مدیریت ملی منسجم

مقوله اصلی: محدودیت منابع اقتصادی و زیست محیطی					
مقولات فرعی	دست نوشته های کاربران	رویکرد	عامل تغییر	تعداد موافقین	تعداد مخالفین
عدم هم خوانی منابع ملی با جمعیت	بیچاره رئیس جمهورهای بعدی. مدیریت جمعیت زیاد برای دولت های آینده مشکل است.	منفعلا	سیاست گذاری	۵۷	۰
عدم توان مدیریت جمعیت بیشتر برای دولت های آینده	وقتی با جمعیت ۷۵ میلیونی این همه مشکلات اشتغال و فقر وجود دارد، چه دلیلی هست که به این جمعیت اضافه بشه!!؟؟ وقتی مشکلات فراهم کردن آب اینقدر جدی شده، چرا باید با افزایش جمعیت، مشکل رو بدتر کنیم!!؟؟ وقتی دنیا داره در مورد افزایش جمعیت کره ی زمین هشدار میده، چه لزومی هست که ما به فکر افزایش جمعیت باشیم!!؟؟	انتقادی	سیاست گذاری	۵۷	۰
مقوله ی اصلی: سوء مدیریت جمعیت فعلی					
مقولات فرعی	دست نوشته های کاربران	رویکرد	عامل تغییر	تعداد موافقین	تعداد مخالفین
ساختار ضعیف مدیریتی کشور	البته ساختار مدیریتی کشور برای ۳۵ میلیون هم ضعیف هست!!!	انتقادی	سیاست گذاری	۳۶۰	۳
بی برنامه گی دولت برای جمعیت کنونی	نسل سوخته ده شصت رو هم اضافه کنید! برای همین افرادی که در حال حیات هستند چه برنامه ریزی کردید که حالا به دنبال افزایش جمعیت باشید!؟!	انتقادی	سیاست گذاری	۶۰	۳
لزوم پرداختن به نیازهای ارجح بر سیاست افزایش جمعیت	چه گلی به سر جمعیت موجود زدیم که حالا داریم برای افزایش جمعیت تبلیغ می کنیم؟	انتقادی	سیاست گذاری	۳۶۰	۳

بررسی نظرات مطرح شده نشان داد که بسیاری از کاربران بر ناامنی اقتصادی و پیامدهای مختلف آن در جامعه تأکید دارند. در این رابطه، مقوله های عمده ای از جمله «گسترش روزافزون فقر» و نیز «گسترش بیکاری در بین جوانان» به عنوان مصادیق بارز ناامنی اقتصادی، به وضوح از نظرات کاربران استنباط و از آنها به عنوان موانعی اساسی در راستای ازدواج و تشکیل خانواده یاد می شد. در این میان، کاربران به خصوص بر بیکاری قشر تحصیل کرده تمرکز داشتند. کاربران وضعیت نامناسب اقتصادی و بیکاری در جامعه را از سویی مانع تشکیل خانواده دانسته و از سوی

دیگر و با فرض تشکیل خانواده، این وضعیت را چالشی اساسی پیش‌روی «تأمین هزینه‌های زندگی به خصوص در بُعد فرزندآوری و تربیت فرزند» قلمداد می‌کردند.

«گسترش معضلات اجتماعی»، «نگرانی و ناامیدی از آینده فرزندان» و به دنبال آن «ناامید شدن نسبت به زندگی» از جمله مقولاتی بودند که از سوی کاربران مطرح شده بود و کاربران معتقد بودند که دوام چنین وضعیتی نه تنها به داشتن ۲ و یا ۳ فرزند در بین خانواده‌ها منجر نمی‌شود، بلکه بسیاری از افراد در چنین شرایطی به «بی‌فرزندگی» و در صورت خوش‌بینانه، تمایل به «تک‌فرزندگی» دارند. این نقل قول گویای فضای حاکم بر نظر کاربران است:

«مسائل، چالش‌ها و کاستی‌هایی است که ریشه‌ی این مشکلات را باید در بینش سیاست‌های دولت‌ها و دولتمردان جست‌وجو و آسیب‌شناسی کرد. اساساً در جامعه احساس آرامش و امنیت ضعیف است. عملاً امید به آینده و نشاط در جامعه کاهش یافته است. در چنین فضایی میل به زادوولد کاهش می‌یابد. با توجه به عملکرد و سوابق دولت‌ها، سیاست‌های تشویقی ظاهری چاره‌ی مشکل نخواهد بود. جامعه نیاز به رفاه، نشاط، اعتماد، امنیت و آرامش دارد.»

نظرات ذیل مقوله‌های فوق بیشتر رویکردی انتقادی دارد و متوجه دستگاه‌های سیاست‌گذاری است.

جدول (۷): احساس ناامنی اقتصادی، اجتماعی و روانی

مقوله‌ی اصلی: احساس ناامنی اقتصادی					
مقولات فرعی	دست‌نوشته‌های کاربران	رویکرد	عامل تغییر	تعداد موافقین	تعداد مخالفین
گسترش روزافزون فقر	اِبا افزایش جمعیت، اون وقت سر هر چهارراه چند تا گدا خواهیم داشت؟ گل‌گفتی داداش...	انتقادی	سیاست‌گذاری	۲۵۵	۰
گسترش بیکاری جوانان	تا آنجایی که من می‌بینم الان خانواده‌ها بیکار زیاد دارن. اون وقت اینها شش تا شش تا میخوان.	انتقادی	سیاست‌گذاری	۴۶	۱
دشواری تأمین هزینه‌های زندگی و فرزندآوری	من خودم به دونه بچه دارم از همه چی خودم می‌زنم که به اون برسیم.	انتقادی	سیاست‌گذاری	۲۴	۰

مقوله‌ی اصلی: احساس ناامنی اجتماعی و روانی					
مقولات فرعی	دست‌نوشته‌های کاربران	رویکرد	عامل تغییر	تعداد موافقین	تعداد مخالفین
گسترش معضلات اجتماعی (اعتیاد، کارتن‌خوابی و...)	مرد هم مردای قدیم. توی شهر ۲ یا ۳ تا معتاد بود... اونم پیر مرد بودن. حالا چی... این جور ی پیش بریم سر هر چهار راه چند تا گدا خواهیم داشت؟	انتقادی	جامعه	۲۵۵	۰
نگرانی و ناامیدی از آینده‌ی فرزندان به لحاظ تربیتی	حتی اگر یک خانواده پولدار هم باشند ولی به این درک رسیده‌اند که تربیت درست بیش از ۲ یا ۳ فرزند کار سختی است. پس بهتره به جای اینکه ۶ تا بچه داشته باشند و ولشون کنند به امان خدا ۲ یا ۳ بچه دارند ولی در عوض مراقبت‌های بیشتری می‌کنند. مسئله فقط مالی نیست مسئله اینه که به مادر و پدر چند نفر را می‌توانند تربیت کنند.	انتقادی	جامعه	-	-

بخشی از نظرات کاربران اینترنتی ناظر بر فرسایش روزافزون اعتماد مردم به مسئولین و برنامه‌ریزان جمعیتی به دلایل متعدد است. برخی از کاربرانی که در این باره اظهار نظر کرده‌اند، به این موضوع اشاره می‌کنند که مسئولین برنامه‌ریز و سیاست‌گذار از وضعیت و تحولات جمعیتی شناخت جامع و دقیقی ندارند و تغییر جهت مجدد سیاست‌های جمعیتی طی دو دهه‌ی اخیر، نشانه‌ای از این نبود شناخت دقیق است و این باعث سردرگمی مردم در این باره نیز شده است. از طرف دیگر، بخشی از نظرات بر این موضوع تمرکز داشت که مسئولین و سیاست‌گذارانی که فرزندآوری بیشتر را ترویج و به مردم توصیه می‌کنند، درک مناسبی از دشواری‌ها و هزینه‌های پرورش فرزند در فضای اقتصادی و اجتماعی کنونی جامعه‌ی ایران ندارند و این موضوع را ناشی از «شکاف طبقاتی بین مردم و مسئولین» می‌دانستند.

جدول (۸): بی‌اعتمادی مردم به مسئولین و سیاست‌های افزایش فرزندآوری، پذیرش نسبی سیاست‌های افزایش فرزندآوری

مقوله‌ی اصلی: فرسایش روزافزون اعتماد مردم به مسئولین و برنامه‌ریزان جمعیتی					
مقولات فرعی	دست‌نوشته‌های کاربران	رویکرد	عامل تغییر	تعداد موافقین	تعداد مخالفین
عدم شناخت جامع مسئولین از تحولات جمعیتی	اینکه رشد جمعیت در ایران کاهش یافته قابل بررسی هست ولی در نهایت قراره به جایی برسیم که گنجایش جمعیتی کشوره.	منفعلا	سیاست گذاری	۹	۰
انتقاد نسبت به درک ناکافی مسئولین از ملزومات تعداد فرزند بیشتر به دلیل شکاف طبقاتی	این آقا چند تا بچه دارد و هزینه‌ی زندگی آنها را چگونه تأمین می‌کند؟	انتقادی	سیاست گذاری	۵۰	۰
مقوله‌ی اصلی: اعتقاد به عدم اتخاذ سیاست‌های منسجم و تأثیرگذار جمعیتی					
مقولات فرعی	دست‌نوشته‌های کاربران	رویکرد	عامل تغییر	تعداد موافقین	تعداد مخالفین
بی‌اعتمادی به سیاست‌های تشویقی	مردم اونم توی این بحران و گرونی و هزاران هزار مشکل معیشتی.... آره حتما شش تا نگو بگو ۱۰۰ حتما....	انتقادی	سیاست گذاری	۴۷۶	۱۰
کارایی نداشتن سیاست‌های دستوری	خدا را هزار مرتبه شکر که بالاخره ایرانیان سر عقل آمده‌اند و از بچه دار شدن بدون فکر دست برداشته‌اند.	انتقادی	سیاست گذاری	۲۲۵	۰
مقوله‌ی اصلی: پذیرش نسبی سیاست‌ها					
مقولات فرعی	دست‌نوشته‌های کاربران	رویکرد	عامل تغییر	تعداد موافقین	تعداد مخالفین
تأیید سیاست‌های افزایش فرزند	ما مذهبی‌ها میتونیم با بچه‌ی زیاد، تعداد زیادی یار برای امام زمان (عج) مهیا کنیم و امام زمان را یاری کنیم چه بسا با این کار ظهور امام زمان نزدیک‌تر بشود.	همراهی	جامعه	-	-
درست بودن سیاست‌های جدید اما بی‌اعتمادی به مسئولین	بله کاملاً درست می‌گه اما نه با ریاست شما بر این مردم داغدار	انتقادی	سیاست گذاری	۵۶۵	۲

گروهی از کاربران نیز موضوع کیفیت سیاست‌های جمعیتی کشور را مدنظر قرار داده بودند. عمدتاً عقاید این دسته بر این بود که سیاست‌های افزایش فرزندآوری کشور علاوه بر اینکه با رویکرد دستوری اتخاذ می‌شوند، از انسجام، هدفمندی و تشویق‌های لازم برخوردار نبوده و در شرایط کنونی، زوجین نمی‌توانند با اعتماد و تکیه بر این سیاست‌ها فرزند بیاورند. در این باره، کاربران از نبود حمایت‌های دولتی در پرورش فرزندان انتقاد می‌کردند و معتقد بودند که سیاست‌های تشویقی جوابگوی رفع نیازهای اساسی خانواده‌ها برای بچه‌دار شدن نیستند و با فرزندآوری بالا خانواده‌ها خود را گرفتار مشکلاتی می‌کنند که در آینده نمی‌توانند آنها را مرتفع کنند. شرایطی که تداوم آن می‌تواند «فرسایش روزافزون اعتماد نهادی و محقق نشدن سیاست‌ها» را به دنبال داشته باشد. کاربری که خود را به عنوان یکی از اعضای کارگروه کنترل جمعیت معرفی کرده است چنین می‌گوید:

«من از سال ۶۷ عضو کارگروه کنترل جمعیت بوده‌ام و تا سال ۱۳۷۲ هم در گروه حضور فعال داشته‌ام. به جرأت می‌توانم بگویم که تمام برنامه‌های فرهنگی و روش‌های ترویجی که بودجه کلانی را صرف کرده، تأثیر کمتری از تورم و مسائل فرهنگی روز داشته است. اکنون هم سیاست‌های تشویقی مادی یا بی‌اثر خواهد بود و یا تأثیر آن در قشری از جامعه که توان تربیت فرزند شایسته را ندارند بیشتر است. برای رفع این مشکل نیاز به برنامه‌ی هماهنگ و آگاهی‌بخش فرهنگی است که نیاز به زمان و هماهنگی کلیه‌ی نهادهای فرهنگی جامعه دارد و با یک دستور، مشکلی حل نخواهد شد.»

برخی دیگر از کاربران به درست بودن سیاست‌های افزایش جمعیت اعتقاد داشتند، ولی بی‌اعتمادی به مسئولین را به عنوان یکی از مهم‌ترین دلایل محقق نشدن سیاست‌ها بیان می‌کردند. در کنار این دسته از کاربران، کاربرانی دیگر بودند که کاملاً موافق سیاست‌های افزایش جمعیت بودند و با رویکردی ایدئولوژیک سیاست‌ها را تحلیل می‌کردند. این نقل قول گویای نظر این دسته از کاربران است:

«با رهبر معظم انقلاب در رابطه با افزایش جمعیت همراهیم و گوش به فرمان نایب امام زمان هستیم.»

تعداد اندکی از کاربران نیز افزایش جمعیت را عامل پیشرفت و توسعه‌ی کشور می‌دانستند. در این ارتباط کاربری معتقد بود:

«جمعیت عامل قدرت و پیشرفت است. جمعیت بیشتر یعنی قدرت، پیشرفت و آبادانی بیشتر.»

بحث و نتیجه‌گیری

در این مطالعه مشاهده شد که واکنش کاربران به طرح موضوع فرزندآوری در فضای رسانه، حکایت از برساختی شدن پدیده‌های اجتماعی در فضای رسانه دارد. به عبارتی دیگر، کنشگران یا کاربران به گونه‌ای بازاندیشانه در برابر موضوعات مطرح شده در رسانه - که در اینجا فرزندآوری است - از خود واکنش نشان می‌دهند و با توجه به درک و شناخت خود از پدیده‌های اجتماعی آنها را تفسیر می‌کنند. برساختی شدن موضوع فرزندآوری ارتباط وثیقی با نهادینه شدن فرزندآوری پایین در سطح جامعه دارد، به طوری که یافته‌های این مطالعه بیان‌گر این است که فرزندآوری پایین در سطح جامعه تا حد زیادی نهادینه شده و امروزه والدین با بازاندیشی در این موضوع کیفیت فرزندان را بر کمیت آنها ترجیح می‌دهند. در این باره مشاهده شد که بسیاری از کاربران بر لزوم فرزندآوری پایین تأکید کرده و معتقدند که داشتن بچه‌ی کم به صورت یک ارزش در بطن جامعه نهادینه شده و به عنوان واقعیتی اجتماعی پذیرفته شده است. در خصوص بازاندیشانه بودن موضوع فرزندآوری، نتایج مطالعه‌ی محمودیان و همکاران نیز نشان داده که کنشگران، کم‌فرزندی را به عنوان یک رفتار بازاندیشانه برای خود در نظر گرفته‌اند. در این راستا خود را سوژه‌ای آزاد فکر می‌کنند که خود دست به انتخاب می‌زنند و کم‌فرزندی را به شکلی آزادانه و از روی میل و اراده برگزیده‌اند و خود بر کنش خود، کنترل کاملی دارند» (محمودیان و همکاران، ۱۳۸۸: ۱۱۵).

همچنین نتایج مطالعه‌ی آقایاری و همکاران نیز حکایت از آن دارد که امروزه از فرزندآوری به مثابه یک کنش همراه با مخاطره یاد می‌شود. در این مطالعه تغییرات کارکردی خانواده و تحلیل نقش مادری، پذیرش اجتماعی و نهادینه شدن کم‌فرزندی، کاهش فشار/ حمایت اجتماعی، بی‌اعتمادی به سیاست‌های تشویقی و برساخت رسانه‌ای کم‌فرزندی از جمله مقولات عمده‌ی استخراج شده بودند که به طور معناداری با نتایج مطالعه‌ی حاضر همسو هستند. در خصوص برساختی شدن فرزندآوری در فضای رسانه در مطالعه‌ی آقایاری و همکاران چنین آمده است که برساخت رسانه‌ای کم‌فرزندی، در راستای جا انداختن سیاست‌های کنترلی جمعیتی، نقشی اساسی داشته است. در عمل رسانه‌ها، مستقیم یا غیرمستقیم با جا انداختن الگوی خانوادگی هسته‌ای و کم‌فرزند غربی از طریق برنامه‌ها، فیلم‌ها و سریال‌های تلویزیونی یکی از مهم‌ترین عوامل زمینه‌ساز در پذیرش الگوی کم‌فرزندی بوده‌اند (آقایاری و همکاران، ۱۳۹۵: ۲۳). بخشی دیگر از یافته‌های این تحقیق نشان دهنده‌ی کم‌رنگ شدن آموزه‌های مذهبی مرتبط با فرزندآوری در برابر ترویج مادی‌گرایی در جامعه است. نقش این دگرگونی مذهبی به روشنی در متون تحلیل شده مشهود بود. در همین رابطه بخشی از کابران اذعان داشتند که در شرایط اقتصادی و اجتماعی حاکم بر جامعه‌ی ایران،

مردم نسبت به فرزندآوری بر اساس توسل به آموزه‌های اسلامی و عقاید فرهنگی تمایلی ندارند و درصدد اقدام به فرزندآوری بر اساس شرایط اقتصادی و اجتماعی جامعه و به ویژه پایگاه اقتصادی و اجتماعی خودشان هستند.

بخشی دیگر از نگاه کاربران ناظر به منابع و شرایط زیست‌محیطی ایران بود. در همین رابطه «محدودیت منابع اقتصادی و زیست‌محیطی» از جمله مقولاتی بود که از متون تحلیل شده استخراج شد. در این خصوص کاربران ضمن اینکه نبود شناخت صحیح از ظرفیت‌های زیست‌محیطی ایران را معطوف به برنامه‌ریزان می‌دانستند، شرایط کنونی را به گونه‌ای بحرانی توصیف می‌کردند که تداوم وضع موجود را به صلاح جامعه نمی‌دانستند. محدودیت‌های زیست‌محیطی کشور به حدی در نظر کاربران نمود و اهمیت داشت که از «عدم توان مدیریت جمعیت بیشتر برای دولت‌های آینده» سخن می‌گفتند و در توصیف شرایط پیش‌روی ایران از اصطلاحاتی مانند «تله‌ی فقر» و «تله‌ی جمعیتی» استفاده می‌کردند. همسو با مقولات مذکور، مقوله‌ی «سوء مدیریت جمعیت فعلی» نیز به عنوان مقوله‌ای جدی و مهم، از محتوای نظرات کاربران استخراج شد. مقوله‌ی مذکور با انتقاد از «ساختار مدیریتی کشور» در فضای رسانه بازتولید مضاعف شده است. می‌توان گفت که این مقوله برآمده از ذهن تحلیلی و انتقادی کاربران است و در این رابطه ضمن اینکه کاربران فقدان برنامه‌ریزی مشخص برای مدیریت جمعیت کنونی را به چالش می‌کشیدند بر ضرورت پرداختن به نیازهای اولیه و اساسی جامعه - که می‌تواند زمینه‌های فرزندآوری را تسهیل کند - تأکید داشتند. همسو با نتایج فوق، مقولاتی از قبیل «گسترش روزافزون فقر» و «گسترش بیکاری در بین جوانان» به عنوان نشانه‌های بارز احساس ناامنی اقتصادی و همچنین به مثابه موانع اساسی تشکیل خانواده و فرزندآوری از نظرات کاربران استخراج شدند. در همین راستا «گسترش معضلات اجتماعی»، «ابراز نگرانی و ناامیدی از آینده‌ی فرزندان» و به دنبال آن «ناامید شدن نسبت به زندگی» از جمله مقولاتی بودند که از سوی کاربران مطرح می‌شدند. به نظر می‌رسد که ابراز نگرانی کاربران حکایت از نوعی احساس ناامنی اقتصادی و اجتماعی در جامعه دارد. احساسی که به زعم کاربران بیشتر در سیاست‌ها و برنامه‌ریزی‌های غیر کارشناسی ریشه دارد. در این باره مک‌دونالد به نقش دولت‌ها در سیاست‌گذاری و تلاش برای ایجاد تعادل اجتماعی اشاره می‌کند. این موضوع در جامعه‌ای مثل ایران که دولت مدیریت سیاسی، اقتصادی و اجتماعی جامعه را بر عهده دارد پررنگ‌تر است. دولتی شدن، اقتصاد و فرهنگ در ایران تیغی دو لبه بوده است، زیرا به همان اندازه که بر قدرت دولت افزوده آن را آسیب‌پذیرتر کرده است. افزون بر بی‌ثباتی درآمدهای نفتی ناشی از نوسان‌های بازار جهانی، که دولت و اقتصاد ایران را هر از چندگاهی با بحران مواجه

کرده است، ویژگی‌های رانتهی در جامعه و فرهنگ مردم نیز به نوبه‌ی خود دولت را با مشکلات و بحران‌های جدی درگیر کرده است. جامعه و فرهنگ رانتهی، به همان اندازه که وابسته به دولت است متضمن نوعی دولت‌ستیزی دائمی، آشکار و پنهان نیز هست. در چنین جامعه و فرهنگی، دولت معمولاً مسئول تمامی مسائل و مشکلات اجتماعی و اقتصادی تلقی می‌شود. این موضوع در تشدید دولت‌ستیزی، بدبینی به دولتمردان، انتظارات فزاینده‌ی گروه‌های مختلف اجتماعی از دولت و مشروعیت‌زدایی پی‌درپی از نظام سیاسی در مقاطع مختلف تاریخ معاصر ایران مؤثر بوده است (دلوری، ۱۳۸۹: ۱۰۱). چنان که در این مطالعه مشاهده شد، کاربران از مداخله‌ی بیش از حد سیاست‌گذاران در امور اقتصادی و اجتماعی جامعه ناخرسند بودند؛ از این‌رو پیشنهاد می‌شود که سیاست‌گذاران همت خود را در راستای بازگشت جامعه به نوعی تعادل اجتماعی به کار گیرند. آنچه که در لابه‌لای متون تحلیل شده موج می‌زند، چرخش گسترده‌ی منابع اطلاعاتی و الگوهای رفتاری کاربران است. نظریه‌پردازان متعددی بر تغییر منابع اطلاعاتی جوامع در عصر اطلاعات و کاهش مشروعیت منابع سنتی اطلاعات تأکید کرده‌اند (McLuhan, 1994: 25-37; Castells, 2002 & 2011; Giddens, 2013). در چنین شرایطی است که کاستلز از ظهور عصر اطلاعات و جامعه‌ی شبکه‌ای سخن می‌گوید. جامعه‌ای که در آن رسانه‌ها الگوهای رفتاری مردم را تولید و بازتولید می‌کنند و در خلال به اشتراک گذاشتن اطلاعات جدید، مشروعیت منابع سنتی کم‌رنگ می‌شوند. در همین رابطه تحلیل محتوای نظرات کاربران حکایت از کاهش روزافزون اعتماد مردم به مسئولین و برنامه‌ریزان جمعیتی دارد و این امر به طور مضاعفی کم‌رنگ شدن مشروعیت منابع سنتی را به دنبال دارد. کاهش اعتماد به مسئولین موضوعی بود که در بین کاربران موافق ترویج سیاست‌های تشویقی نیز محسوس و قابل رؤیت بود؛ لذا کاربران الگوهای رفتاری که در منابع سنتی ریشه داشته باشند را به چالش می‌کشند و اگر نتوانند در فرآیند تبادل اطلاعات جدید خود را بازتولید کنند، به تدریج از فرآیند بازتولید الگوهای رفتاری حذف می‌شوند. در پایان می‌توان گفت که اگر چه رویکرد انتقادی کاربران در خصوص موانع پیش‌روی فرزندآوری معطوف به سیاست‌گذاران و مسئولین دولتی است ولی تغییر نگرش و رفتار مردم نقش پررنگ‌تری در نهادینه شدن فرزندآوری پایین در جامعه دارد و این به معنای آن است که تحقق سیاست‌های افزایش فرزندآوری، نیازمند توجه سیاست‌گذاران به الگوهای رفتاری رایج در بین مردم است.

منابع

- ◀ اسکندری پور، ابراهیم و علی اکبر اکبری تبار. «روش مطالعه علمی در باب صفحه‌های مرتبط با شبکه‌های رادیو و تلویزیونی در شبکه‌های اجتماعی مجازی (با رویکرد ترکیبی کمی و کیفی)»، پژوهش‌های ارتباطی، ۴ (۷۶)، (۱۳۹۲).
- ◀ آقایاری هیر، توکل، مینا فرخی نگارستان و سیده صدیقه لطیفی مجره. «فرزندآوری به مثابه مخاطره (مطالعه‌ی کیفی زمینه‌های کم‌فرزندگی در تبریز)»، مطالعات راهبردی زنان، دوره ۱۹، ش ۷۳، (۱۳۹۵).
- ◀ دلاوری، ابوالفضل. «زمان‌مندی و الگوهای دگرگونی‌های اجتماعی؛ درآمدی بر ویژگی‌های دگرگونی‌های اجتماعی در ایران معاصر»، جامعه‌شناسی ایران، ۱۱ (۱)، (۱۳۸۹).
- ◀ رسولی، محمدرضا و مریم مرادی. «عوامل مؤثر بر تولید محتوا در شبکه‌های اجتماعی»، کتاب ماه علوم اجتماعی، ش ۵۶، (۱۳۹۱).
- ◀ رضائی، مهدی. مطالعه زمینه‌های کم‌فرزندآوری در کردستان ایران، (رساله دکتری در رشته جمعیت‌شناسی)، تهران، دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران (۱۳۹۰).
- ◀ ساروخانی، باقر. «اینترنِت و خانواده در ایران معاصر»، مجموعه مقالات همایش زنان و اینترنت در هزاره سوم، تهران، دفتر امور زنان سپاه، (۱۳۸۵).
- ◀ سیف‌اللهی، سیف‌اله و پروانه شاطری. «نقش شبکه‌های اجتماعی نوین در تغییر رفتار دختران و زنان ایرانی (مورد مطالعه: دختران و زنان دانشجوی دانشگاه‌های تهران در سال ۱۳۹۲)»، مطالعات توسعه اجتماعی ایران، سال ۷، ش ۲، (۱۳۹۴).
- ◀ عباسی شوازی، محمد جمال و عباس عسکری ندوشن. «تغییرات خانواده و کاهش باروری در ایران»، نامه علوم اجتماعی، ش ۲۵، (۱۳۸۴).
- ◀ عباسی شوازی، محمدجلال و سعید خانی. «ناامنی اقتصادی و باروری: مطالعه موردی زنان دارای همسر شهرستان سندج»، نامه انجمن جمعیت‌شناسی ایران، دوره ۹، ش ۱۷، (۱۳۹۳).
- ◀ عبدالهی، عادل و غلامعلی فرجادی. «عقلانیت اقتصادی و اجتماعی و کنش فرزندآوری در شهر تهران: نتایج یک مطالعه کیفی»، مطالعات جمعیتی، دوره ۱، ش ۲، (۱۳۹۵).
- ◀ فتحی، الهام. «عوامل جمعیتی مؤثر بر کاهش میزان باروری کل در ایران در دهه ۷۵-۱۳۶۵»، مجموعه مقالات اولین همایش انجمن جمعیت‌شناسی ایران، تهران، مرکز مطالعات و پژوهش‌های جمعیتی آسیا و اقیانوسیه، (۱۳۸۱).
- ◀ فلیک، اووه، ۱۳۸۷. درآمدی بر تحقیق کیفی، ترجمه‌ی هادی خلیلی، نی.
- ◀ کاظمی پور، شهلا و زهرا سلطانی چم‌حیدری. «نگاهی به مسئله‌ی باروری زیر نرخ جانشینی و سیاست‌گذاری‌های مؤثر در مواجهه با آن»، نامه انجمن جمعیت‌شناسی ایران، سال ۷، ش ۱۴، (۱۳۹۱).
- ◀ کمالی‌زاده، محمد، ۱۳۹۴. «شبکه‌های اجتماعی مجازی؛ مجالی برای تحقق وضعیت کلامی ایده‌آل»، خلاصه مقالات همایش ملی تلفن همراه هوشمند و سبک زندگی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات

اجتماعی جهاد دانشگاهی، (۱۳۹۴).

- ◀ کیویستو، پیتر، ۱۳۸۰. اندیشه‌های بنیادی در جامعه‌شناسی، ترجمه‌ی منوچهر صبوری، تهران، نی.
- ◀ محمودیان، حسین، احمد محمدپور و مهدی رضایی. «زمینه‌های کم‌فرزندآوری در استان کردستان: مطالعه موردی، شهر سقز»، نامه انجمن جمعیت‌شناسی ایران، سال ۴، ش ۸، (۱۳۸۸).
- ◀ یزدخواستی، بهجت، صمد عدلی‌پور و آسیه سپهری، ۱۳۹۲. «تحلیل محتوای صفحات و گروه‌های شبکه اجتماعی فیس‌بوک با نظریه حوزه عمومی هابرماس»، مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران، دوره ۲، ش ۱، (۱۳۹۲).

◀ بانک جهانی (۲۰۱۶). آمار کاربران اینترنت در ایران. قابل دسترس در:

- ▶ <http://data.worldbank.org/indicator/IT.NET.USER.P2?locations=IR>.
- ▶ Bode, L., E. K., Vraga, P., Borah, & D. V. Shah, "A new space for political behavior: Political social networking and its democratic consequences". *Journal of Computer-Mediated Communication*, 19 (3), (2014).
- ▶ Castells, M. (2002). *The Internet galaxy: Reflections on the Internet, business, and society*. Oxford University Press on Demand.
- ▶ Castells, M. (2011). *The rise of the network society: The information age: Economy, society, and culture (Vol. 1)*. John Wiley & Sons.
- ▶ Eltantawy, N., & J. B. Wiest, "The Arab spring| Social media in the Egyptian revolution: reconsidering resource mobilization theory". *International Journal of Communication*, 5, 18, (2011).
- ▶ Giddens, A. (2013). *The consequences of modernity*. John Wiley & Sons.
- ▶ Habermas, J. (1991). *The structural transformation of the public sphere: An inquiry into a category of bourgeois society*. MIT press.
- ▶ Hsieh, H. F., & S. E. Shannon, "Three approaches to qualitative content analysis". *Qualitative health research*, 15(9), (2005).
- ▶ Khondker, H. H. "Role of the new media in the Arab Spring". *Globalizations*, 8(5), (2011).
- ▶ Kozinets, R. V. (2010). *Netnography: Doing ethnographic research online*. Sage publications.
- ▶ McLuhan, M. (1994). *Understanding media: The extensions of man*. MIT press.
- ▶ Oh, C., Roumani, Y., Nwankpa, J. K., & Hu, H. F. (2017). *Beyond likes and*

tweets: Consumer engagement behavior and movie box office in social media. *Information & Management*, 54(1), 25-37.

- ▶ Stepanova, E. (2011). The role of information communication technologies in the “arab spring”. *Ponars Eurasia*, 15.
- ▶ Valenzuela, S. “Unpacking the use of social media for protest behavior: The roles of information, opinion expression, and activism”. *American Behavioral Scientist*, 57 (7), (2013).
- ▶ Valenzuela, S., A., Arriagada, & A. Scherman, (2013). A trend study of social media and protest behavior: Facebook, Twitter and youth mobilization in Chile (2009-2012).